

Gewestelijke Ontwikkelingscommissie
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
Academische zitting van 10 februari 2004
Paleis voor Schone Kunsten van Brussel

Dit is de vertaling van de originele Franse tekst die u kan terugvinden op de Franse website.
Daar het gaat om een filosofische benadering is enige voorzichtigheid geboden.

Welke democratie(ën) voor welk(e) gebied(en) ? door Thierry Paquot

Waarom deze vraag? Omdat ik mij in Brussel bevind natuurlijk ! Indien België een onafhankelijk koninkrijk wordt in 1830 en Brussel er de hoofdstad van is dan dient men niet te vergeten dat haar geschiedenis teruggaat tot de XIe eeuw en dat sedertdien, door haar geografische ligging – aan de rand van de Zenne – en haar economische dynamiek (haven, markt, verwerkende industrieën) Brussel een bloeiende stad is. Met de recente opsplitsing van België in 3 gewesten (Wallonië- Vlaanderen en Brussel-Hoofdstad) overschrijdt Brussel haar voormalige grenzen, de bekende vijfhoek en de omliggende wijken (de stad intra muros telt zowat 140.000 inwoners). Samen met de 18 andere gemeenten die reeds in 1970 de Brusselse agglomeratie vormde, telt zij zowat 1 miljoen inwoners zonder het hoofdstedelijk gebied (2,6 miljoen) en de morfologische agglomeratie (1,7 miljoen). Brussel is niet enkel een Belgische stad, zij vormt de zetel van talrijke internationale instellingen, beginnende met deze van de Europese Unie. Grootstad met duizend gezichten die ten prooi viel aan talrijke werken die eerder gebaseerd waren op vastgoedspeculatie dan wel op stedelijke comfort en architecturale aantrekkelijkheid... Brussel een permanente werf, vitrine van het façadisme, die op schaamteloze wijze haar historisch erfgoed en populair karakter tenietdoet. Brussel wordt volgebouwd met kille kantoorruimten en gaat ten onder aan de druk van de auto! Deze stedenbouwkundige en architecturale problemen dragen de naam brusselisering... De naam van Brussel komt van *Bruoc* ("broek") en *sella* ("woning"), en men kan zeggen dat deze stad die werd gebouwd op moerasgrond, tot bloei kwam tot op het ogenblik dat zij ten prooi viel aan brusselisering door functionalistische koopwaanzen. Sedertdien zijn er tal van andere steden het slachtoffer geworden van dezelfde kwaal, maar deze stad van het noorden heeft evenwel, dank zij haar inwoners, een mediterrane karakter en door haar poëzie wordt het geweld van bepaalde bouwwerken en tracés vervaagd. Hoe moet deze stad die uiteengebarsten en opnieuw samengesteld werd bestuurd worden? Zij is meervoudig en toch één. Zij is Belgisch en toch Europees. Zij ontvangt de wereld en de hele wereld doorkruist haar grenzen en netwerken. Praten over Brussel komt neer op het bestuderen van de tendensen die in heel de verstedelijkte wereld bestaan en dan kan men de vraag stellen : Welke democratie voor welk(e) gebied(en)?

De politieke wetenschappen en de politieke filosofie benaderen het probleem van de democratie meestal in het kader van de Stad-Natie, al dan niet federaal. Men maakt maar zelden een overweging over de democratie, haar belangen, problemen, verdiensten, zwakheden die de geografische, territoriale dimensie in aanmerking neemt alsof "de" democratie zich als het ware abstract is en alsof zij overal op dezelfde wijze functioneert, van de mede-eigendom tot de leidende instellingen van de Europese Unie! Een dergelijke aanpak is onvoldoende, niet enkel omwille van de nieuwe informatie- en telecommunicatietechnologieën maar omwille van de algemene verstedelijking van de planeet. De verstedelijking doet op sommige plaatsen miljoenenmegalopolissen ontstaan en op andere plaatsen niet gestructureerde steden die verspreid worden in grenzeloze gebieden die telkens verder worden geduwd en die niet afgebakend zijn.

De vaststelling van een belangrijke stemonthouding in talrijke westerse democratieën wijst op een crisis in de vertegenwoordiging van de opinies. Maar indien de partij van de

“onthouders” het belangrijkste is komt deze vooral tot uiting tijdens nationale of buitenlandse verkiezingen – ik denk hier bijvoorbeeld aan de Europese verkiezingen in Frankrijk – tijdens de lokale verkiezingen was er duidelijk een verband vast te stellen en te bestuderen tussen “democratie” en “grondgebied”. Een enquête van SOFRES (12 en 13 januari 2003) laat zien dat maar 8% van de ondervraagden menen dat hun stem op nationaal vlak hun dagelijks even kan verbeteren. Er moeten meerdere praktijken en procedures worden uitgedacht voor de democratie in functie van de omvang van de gebieden en het belang van de betrokken bevolkingen. Wij moeten toegeven dat er niet één enkele vorm van democratie bestaat die wij zouden kunnen omvormen in verschillende “afgeleide producten” die min of meer aangepast zijn aan nieuwe gebruiken..., maar integendeel verschillende modaliteiten van het *democratisch ideaal* waarmee moet geëxperimenteerd worden volgens de situatie. De politieke instellingen zitten muurvast, hetgeen paradoxaal is vermits zij de soevereiniteit van de bevolking zouden moeten waarborgen in alle omstandigheden en zich bijgevolg zouden moeten aanpassen door te vernieuwen. Maar zij verstarren in een dogmatische interpretatie van de principes waarop zij gebaseerd zijn en zij schijnen beledigd wanneer de burgers een of andere wijziging vragen van hun mechanisme. Aldus had de recente opkomst van de islamitische eisen in Frankrijk een ruim debat moeten op gang brengen in de hele gemeenschap, te beginnen met de middelbare scholen om de nodige tijd te nemen om de verschillende standpunten te onderzoeken – één tot twee jaar ! -, de media uit te nodigen om de argumenten van iedereen te verduidelijken en om de meest buitensporige en te vereenvoudigende houdingen te vermijden; kortom om het debat zelf te democratiseren. In plaats daarvan werd er inderhaast een wet opgesteld en gestemd in de opwindende eigen is aan de angstige en volgzame politieke klasse. Om wat gaat het nu eigenlijk ? Om ten minste twee problemen.

Het eerste is de wil van de islamieten – een kleine groep die eerder politiek dan religieus is die indruk wil maken in de politieke wereld waarbij de religieuze islamitische overheden in Frankrijk worden wakker geschud en de jongeren in de buitenwijken worden aangetrokken via een populistisch en wraakgierig debat – van de aard : “Je wordt misprezen door de Fransen , leg je geloof op, je kleding, je eisen met een ‘islamhouding!’” Ik wens terloops te verduidelijken dat het Franse woord “laïc” komt van het Latijn *laicus* vertaling van het Grieks *laikos* (ten overstaan van *klêrikos*) dat afgeleid is van *laos*, “volk” dat een begrip is met een ongekende oorsprong. *Laos* betekent het “volk” in de zin van “gemeen” en niet van *dêmos*, een woord dat op de eerste plaats “grondgebied” betekent en nadien (bevolking), zoals in het woord “democratie” gevormd door *dêmos* “volk” en *kratein* “bevelen”. In onze gekerstende samenleving was “de leek” lange tijd de niet-christelijke, al dan niet gelovig. Men moet “leek” niet verstaan als “athée” de ene term staat los van priester of herder, de andere is gekant tegen alle godsdiensten. Met de Republiek heeft het lekenendom een duidelijk onderscheid gemaakt tussen Kerk en Staat (wet van 1905) en bracht een soort van privatisering teweeg van de Kerk en een intimisme van het geloof. Met andere woorden wordt het geloof een persoonlijke zaak en de Staat moet er zich niet mee inlaten. Het geloof wordt een eigen zaak... Daartegenover verbindt de gemeenschap er zich toe het geloof van eenieder te aanvaarden zolang deze niet indruisen tegen de openbare orde. In tegenstelling tot de christelijke leer, doet de islam zich voor als een “totaal” geloof, die alle aspecten van het dagelijks leven van de gelovige regelt en het sociaal, economisch en cultureel leven organiseert. In die zin is deze religie verschillend van ieder ander begrip van de wereld en het leven. Maar een moslim gevestigd in Europa, of Europees, kan niet de controle eisen van heel de gemeenschap door zijn religie, hij moet kunnen samenleven met de andere godsdiensten, het atheïsme en zelfs de onverschilligheid inzake de “goede” werking van de verschillende instellingen. Hierdoor ontstaat wederkerigheid, beslist soms te traag, terwijl men op de vingers getikt wordt... Maar wij stellen bijvoorbeeld vast dat de schoolkantine specifieke maaltijden voorstelt aan leerlingen (al dan niet moslim) die dit vragen. Het dragen van het hoofddoek schijnt bijgevolg verenigbaar met de democratische lekenwereld maar op omstandige wijze, tijdens een gebed in een moskee, bijvoorbeeld. Het verschil tussen een moslim uit een moslimland en een moslim uit een lekenland is het volgende : de eerste bestaat enkel als lid van de gemeenschap (*umma*). Terwijl de tweede zowel bestaat als

zelfstandig individu van de lekgemeenschap en als lid van een gemeenschap van gelovigen. Deze dubbele verbondenheid vereist een bevestiging van het individu en wijst op de delicate kwestie van de "persoon" in de Islam. Deze cohabitatie binnen eenzelfde individu van twee onverenigbare gedragswijzen zonder aanpassingen is niet gemakkelijk praktisch realiseerbaar en vereist een opleiding en een uitwerking van de spanningen en vraagt tenslotte om een grote rust. Dit is niet vanzelfsprekend, dit wordt opgebouwd uit een veeleisend werk over zichzelf en een echte aanmoediging van de gemeenschap waarin men leeft. Vandaar de stap per stap, de dialoog, de confrontatie en vooral geen repressie en wettelijke verplichtingen.

De tweede, ouder en terugkerend, beoogd de adequatie tussen republikeinse principes uitgevaardigd tijdens de Revolutie van 1789 en het behoud ervan in een maatschappij die sedertdien sterk is gewijzigd en nog wijzigt. Aldus komt het begrip lekgendom versie 3^e Republiek helemaal niet meer overeen met het begrip van vandaag. Frankrijk had een sterke nood aan arbeidskrachten en heeft niet geaarzeld om deze te halen uit haar koloniën. De Algerijnen en – vooral de Kabylen – waren bij de eersten die bijdroegen tot het Herstel van Frankrijk en de modernisering van haar industrieën en infrastructuur. Ongehuwde immigranten die gehuisvest waren in krotten in de sloppenwijken, uitgebaat door "huisjesmelkers" en te zelden gevestigd in tehuizen voor werknemers bleven discreet om in hun familiale omgeving te blijven op het platteland, zoals in een "luilekkerland". Als moslims zonder moskee hielden zij vieringen in het geheim of deden alsof zij op reis waren waardoor zij voorlopig vrijgesteld waren van de gewone rituelen... Met de tweede en vooral de derde generatie moslimimmigranten ontstonden er godsdienstige verenigingen, koranscholen *halâl* slachthuizen, moskeeën en andere bidplaatsen die steeds duidelijker aanwezig waren in de steden. Deze bewering is voor sommigen een duidelijk teken, de eerste stap van een culturele herkenning, te meer daar het gastland zich voordoet als "tolerant", "republikeins", "leek". De Staat moet bijgevolg het voorbeeld geven en alle vormen van discriminatie tegengaan en de waardigheid van de Andere valoriseren. Dit laatste punt dient als voorbeeld en hangt af van de elementaire welvoegelijkheid waarvoor een maatschappij borg moet staan voor iedere inwoner, burger al dan niet. Het respect voor de andere bestaat niet uit een beleefde onverschilligheid van het genre "Doe maar zoals je wil, dit interesseert me niet ...", maar in een gastvrije nieuwsgierigheid, een beschikbaarheid zonder voorwaarde. Voor mij geeft de vreemdheid van de vreemdeling zekerheid en wijst op mijn eigen verschil, op voorwaarde echter open te zijn voor zijn aanwezigheid. De aanwezigheid van de Andere neemt geen genoegen met om het even welke assimilatie, integratie, fusie maar wel degelijk met een ontmoeting. Deze ontmoeting is een uitwisseling zonder wederkerigheid, een soort van gift, de gift van het anders-zijn. Alle godsdiensten moeten de gastvrijheid ontwikkelen wegens de wereldwijde ontwikkeling en de veralgemeende communicatie. Er ligt zowel een theologische vernieuwing in en een verdieping van de idee zelf van eigenzinnigheid. Welk is het aandeel van eigenzinnigheid van de Andere? Het syncretisme ligt uiteindelijk in het onaangepaste, een zekerheid die betwistbaar is in een mengelmoes die de verschillende samenstellende delen niet zou tenietdoen. De interculturele dialoog is een intentie die zeker grootmoedig is, maar vernederend omdat hij laat verstaan dat alle woorden – en stiltes gelijk zijn en zin hebben in de oren van de verschillende gesprekspartners. Maar het anders-zijn is gebaseerd op het ongekende. De Andere die vergelijkbaar is met mijzelf in zijn vreemdheid kan enkel zijn identiteit laten zien in het geheime, de terughoudendheid, het mysterie, het verrassende, het onafgewerkte. De overwegende rationaliteit heeft als doel de kwaliteiten die eigen zijn aan het anders-zijn weg te vegen of te onderschatten. En het staatsgebonden lekenkarakter sluit aan bij deze rationaliteit. En de godsdienstige overheden die wensen samen te leven in de Stad aanvaarden dit ook. De prijs die moet betaald worden voor deze consensuele transactie is het – onherstelbare – verlies van de soms paradoxale verschillen. Het respect daartegenover verleent aan de onenigheid, aan het onbegrijpelijke haar plaats zoals de uiting van de mensheid, het menselijke, zonder er de waarde van te oordelen. U ziet het, deze polemiek over het hoofddoek mondt uit in een verbodswet en niet in een plaatselijke regeling die de rust herstelt, geval per geval, uitgaande van de interne reglementen van de schoolinrichtingen en betrokken administratieve diensten. Hier toont de

striktheid van de Staat haar zwakheid. Het lekendom verliest haar tolerantiesfeer, hetgeen precies haar onbetwistbare rijkdom uitmaakte. Ik wens te verduidelijken dat de tolerantie niet het "laten gebeuren" is vooropgesteld door de liberalen die op naïeve wijze geloven in de deugden van de marktregeling, noch het "om het even wat doen" van zij die onbedachtzaam zijn. Zij bestaat in de welwillende erkenning van onverenigbare houdingen van onbuigzame spanningen van tegengestelde sociale en individuele logica. Zij omvat een reële pedagogie van de vrijheid. De Andere tot zich laten komen – en tot zichzelf – zonder overhaasting, geweld, willekeur, door zelfovertuiging, door keuze. De toestand van de balling is niet gemakkelijk. Zoals de grote Portugese schrijver Miguel Torga het schreef zich herinnerend aan zijn opgelegd verblijf in Brazilië. Het ballingschap heeft hem groter gemaakt "naar buiten uit en naar binnen". Doet een wet groter worden? Zij kan de voorwaarden hiertoe begunstigen maar zij kan nooit de persoonlijke ervaring vervangen. U zal mij tegenspreken: "Denk aan dit jong meisje in de ban van haar familie of een verwante, helemaal alleen, hoe kan zij zich redden? Dit juridisch geweld zal haar nuttig zijn" Ik geloof er niet in. De vrijheid wordt niet geschonken, zij wordt veroverd. Wat de "jongeren" betreft (sociologische categorie van een generatie die bepaald is door de marketing) en de "initiatierites" (piercing, tatoeage, gotische kleding, en in bepaalde gevallen, het hoofddoek). De psycho-analyst Gérard Mendel heeft op correcte wijze aangegeven dat deze vorm van "gelijke identiteit" de "aansluiting bij micro-gemeenschappen" bevestigt eerder dan te wijzen op een zelfverovering. Hij verduidelijkt dat "niemand kan het archaïsme in zichzelf insluiten" hij heeft behoefte aan steun van buitenaf, van een "derde" element, een vriend, een leerkracht, een tussenpersoon, u zegt het maar. Maar geen wet. Hier ook staat de tijd open, geen enkele "jongere" evolueert aan dezelfde snelheid, het is daarom absurd om een dergelijke existentiële "malaise" te willen regelen in een oogopslag. Hier zijn ook het woord en het luisteren beslissend. Het is niet gemakkelijk om zich uit te drukken, de dode momenten, de twijfels, het gestamel horen bij de ontmoeting. Laat ons niet vergeten dat de ontmoeting het resultaat is en niet het einde ! Overigens, en op een ander vlak, komt dit neer op een capitulatie van de *Rechtsstaat* ten aanzien van de minoritaire islamieten binnen de islamieten in Frankrijk...en de hele wereld ! Zoals Pierre-André Taguieff het stelt "indien de democratie bedreigd is komt dit niet door de 'godsdienstige' als allesomvattende en ononderscheiden categorie, maar wel door strategische gebruiken van de godsdienstige die in de richting gaan van de eenzijdigheid." De democratie zonder "soeverein volk" (démos) wordt de parodie van zichzelf. Daarom brengt iedere ethnicisering van het sociale, iedere opgang van het multiculturele, iedere uiting van het communautaire het democratisch ideaal aan het wankelen.

Hoe kunnen "democratie" en grondgebied dan samengaan? Ik breng dit op een ietwat allegorische wijze ter sprake met grondgebieden die niet steeds overeenkomen met een fysische geografie. Komt het grondgebied van de islam niet overeen met de cartografie van de democratie. Maar om mijn onderwerp beter te omschrijven stel ik u een kleine omweg voor langs Athene. Hier in deze stad-Staat (de *polis* dat Attica en Athene omvat en ruwweg de oppervlakte voorstelt van het groot hertogdom Luxemburg en waarvan het aantal inwoners in de 5^e eeuw de 40.000 niet overschrijdt) wordt voor de eerste maal in de menselijke geschiedenis een politiek systeem ingevoerd (niet zonder moeilijkheden of onvolkomenheden dat "democratie" wordt genoemd. De historicus Pierre Vidal-Naquet verwittigt ons : "Griekenland behoort niet tot onze geschiedenis en om dit te begrijpen hoeven wij niet te weten hoe de Atheense samenleving werkte en wat de *Boulé* (de Raad) was en hoe het ostracisme werd toegepast. Wat tot onze geschiedenis behoort of ten minste tot een deel van onze geschiedenis en dat wij er niet kunnen van losmaken omdat dit behoort tot het verleden, is de dialoog met Griekenland en vooral met de Griekse teksten." Het is precies in een Griekse tekst, *De Smekelingen* van Aeschylus dat wij het nieuwe woord "democratie" terugvinden en de beschrijving van de stemming met opgeheven hand en de meerderheidsbeslissing die eensluidend wordt nageleefd. De democratie die nog in haar kinderschoenen staat, is restrictief en heeft geen betrekking op de vrouwen, kinderen, slaven en vreemdelingen. Zij mobiliseert maar een klein deel van de burgers maar deze worden

aangemaand om te denken, hun standpunten uit te wisselen over een of ander aspect van het politieke leven of van hun Stad (polis) om hun wetten op te stellen of te polemiseren ten einde een gemeenschappelijke houding op te bouwen. De symbolische plaats van de democratie is de *agora* die zich niet op de top van de *akropolis* (burcht) bevindt, maar wel in het centrum (es meson, "in het midden") van de stad zodat ze zich op gelijke afstand bevindt van de uiteinden en om het evenwicht te geven dat noodzakelijk is voor de goede gang van zaken voor iedereen. Laat ons verduidelijken dat de *agora* geen plaats is in de fysieke, gebouwde of getekende betekenis van het woord, maar een verzameling, het woord komt van het werkwoord *ageirein* ("verzamen"). Zij neemt de soepele vorm aan van de vergadering van de burgers die leiden naar openbare en godsdienstige gebouwen. Niet alle burgers komen naar de agora, helemaal niet. Maar de informatie stroomt samen, de interpretaties worden verzameld, de twijfels worden weggenomen en iedereen geeft weer hetgeen hij voelt, zijn vragen zijn twijfels en zijn zekerheden. De kleine omvang van deze vergadering begunstigt deze vorm van uitwisseling waar de tijd niet in aanmerking wordt genomen. De democratie neemt de noodzakelijke tijd voor overleg. De meer recente ervaring van democratie, vanaf de XVIIIe eeuw, bijvoorbeeld, nemen het principe aan van de vertegenwoordiging en laten de vergadering van alle burgers vallen. Men stelt een – verkozene – aan die u vertegenwoordigt en die in uw plaats uw standpunt verdedigt. De representatieve democratie bestaat niet in een vrijwillige schending van de directe democratie maar zij voert tussenpersonen in tussen de burgers waarbij sommigen meer dit kenmerk vertonen en dit omwille van een grotere doeltreffendheid natuurlijk... Het is ook rond deze periode dat de territoriale verankering afneemt ten gunste van het sociale als het ware. Aldus vertegenwoordig ik de Derde Staat, in het algemeen niet deze die komt uit dergelijk gewest, een dergelijke taal spreekt en dergelijke wetgeving verwacht. Het lokale staat zijn plaats af aan het nationale. Niemand eist een democratie met verschillende modaliteiten, ten einde rekening te houden met de diversiteit van het kiezerskorps en van zijn grondgebieden. Tenzij tijdens een zeldzame en korte toename van het verzet, waar men stakingscomités directe democratie ziet eisen in één of andere fabriek of bij wijkcomités die zelfbeheer wensen bij een stedelijke twist... Het is niet toevallig dat het reeds vermeld onderzoek aangeeft dat de Franse kiezers liever de burgemeester van hun gemeente willen kiezen dan te stemmen voor de president van de Republiek. De ene schijnt te dicht en de andere te ver. De ene ageert concreet, de andere waakt over de grote, relatief abstracte principes van de maatschappij. Maar welke zijn de echte bevoegdheden van de burgemeester, zijn manoeuvreerruimte? Het doet er niet toe, het geloof is aanwezig. Zo ontstaat er een soort "zachte" erosie van de democratie, die men gemakkelijk waarneemt wanneer men deelneemt aan een openbare vergadering van om het even welke gemeente, die bijeengeroepen is om te praten over de deelname begroting, de plaats van de jongeren in de stad, de verbetering die moeten aangebracht worden aan de wegen, de projecten inzake openbaar vervoer enz. Indien er vergaderingen worden gehouden is dit het bewijs dat de lokale verkozene goed zijn functie uitoefent, het doet er niet toe dat er in de wijkschool maar een tiental inwoners zijn komen opdagen (de normale verantwoordelijken van verenigingen, één of twee gepensioneerden die hun televisieprogramma's beu zijn en één of twee ongeruste "buurtbewoners"...). Wie heeft er schuld aan? De verkozene die te goeder trouw is en met een echt plichtsbesef het debat op gang brengt, de vragen beantwoordt en de meningen van eenieder verzamelt, waarna hij beslist. Soms, ontmoedigt, droomt hij van een raadpleging via computer om de verloren avonden te vermijden! De democratie wordt in stand gehouden, door gewoonte, maar brokkelt af, te meer daar de maatschappij op hetzelfde ogenblik onderworpen is aan de tirannie van de "tijd", de "dringendheid". Hoe kan men dit verlies van de "drang naar de democratie" verklaren? Paul Thibaud geeft een antwoord: "De geschiedenis van de polis laat twee voorwaarden van het democratisch bewustzijn naar voor komen, de klaarblijkelijkheid van iets deel uit te maken en het gevoel om het lot te kunnen beheersen. De democratieën verdwijnen indien de burgers denken dat zij niet meer zelf hun geschiedenis kunnen maken, als alles hen het gevoel geeft, in het bijzonder de verhouding van de onbekendheid met de buurt, ongelijk te zijn tot de situatie die er hen toe brengt om enkel te wensen goed bestuurd te worden door prinsen die zij spontaan

bovenmenselijke en zelfverzekerde kwaliteiten toekennen.” Zouden wij aldus eerder geneigd zijn om ons te laten regeren dan rechtstreeks tussen te komen in openbare kwesties, niet omwille van gebrek aan belangstelling maar omwille van losheid, onachtzaamheid, fatalisme. Van degenen die niets meer willen proberen, die aanvaarden hetgeen hen overkomt, door een soort van berusting doorkruist met een *soft* masochisme. Laat ons niet te veel dramatiseren: het aantrekken van klasafgevaardigden, van vakbondsvertegenwoordigers, van leden van de gemeenteraad, van militanten van de politieke partijen of van de niet-gouvernementele organisaties neemt niet af maar gebeurt op voorzichtige wijze. Het onderzoekslaboratorium waaraan ik verbonden ben aan de universiteit, kon bij de recente personeelsverkiezingen niet voldoende kandidaten vinden om het wettelijk quota te bereiken...Dit wijst op een slechte werking. Wat kan men eraan doen? Het systeem van vertegenwoordiging, delegatie, raadpleging en beslissing herzien. De democratie komt niet vanzelf tot stand. De maatschappijen zijn versnipperd, zowel op territoriaal gebied als tijdelijk, zowel sociaal als economisch. De territoriale samenhang en die van de bevolking die met elkaar vervlochten waren zodat de democratie de mogelijkheid had om zich op aanvaardbare wijze te ontplooiën, geraken niet enkel verward maar kunnen zich niet meer ontwikkelen. Iedere burger behoort door de verstedelijking tot verschillende gebieden en met de globalisering van de economie, de veroudering van de bevolking, de wijziging in de leeftijden en de momenten van de dag, tot verschillende “clubs” die niet steeds dezelfde belangen hebben. Indien ik zeg “iedere burger”, ben ik mij wel bewust een bijna magische formule uit te spreken. Er zijn er inderdaad velen die geen toegang hebben tot dit “democratisch ideaal” omdat zij er moeten in slagen te overleven of zich op aanvaardbare wijze te logeren of een vaste baan te vinden, om hun kinderen naar school te kunnen sturen, om zo goed als mogelijk een scheiding te kunnen regelen, om de behoeftige ouders ten laste te kunnen nemen... In de heel grote stad is, in tegenstelling tot het dorp de miserie niet goed zichtbaar of lijkt deze alledaags. Dit betekent daarom niet dat de solidariteit niet mogelijk lijkt. Maar deze kost moeite en de mogelijkheden om die te bereiken, kunnen er toe leiden dat men ervan uitgesloten blijft. Maar de grote stad beschikt ook over onverwachte krachten. De econome Saskia Sassen, specialiste van de *global city*, wijst op de toestand in Noord-Amerika dat “de stedelijke ruimte een meer concrete ruimte is voor de politiek dan deze van het nationaal politiek systeem”. Waarom? Omdat deze volgens haar “Informele politieke modaliteiten kan omvatten en informele politieke actoren.” Zij verduidelijkt dat “deze steden en de nieuwe stedelijke geografie die ze met elkaar verbinden, deel uitmaken van de nieuwe burgerlijke wereldmaatschappij; en dit over alle lagen, uitgaande vanaf talrijke micro-ruimten die aan elkaar vastzitten.” Het heterogeen karakter van de drukingsgroepen en de betrokken grondgebieden is geen hindernis voor de politieke mobilisatie binnen de globale stad zelf. Saskia Sassen oordeelt dat “In deze steden zijn er een zeer groot aantal politieke activiteiten – squats, betogingen tegen het politiegeweld, strijd voor de rechten van de immigranten en de daklozen, cultureel beleid dat gelijk blijft in de tijd, zoals de erkenning van de homo’s, de lesbiennes en de *zonderlingen*. Dit kan men meer en meer waarnemen op straat. Een groot deel van het stedelijk beleid is concreet en wordt eerder uitgevoerd door de bevolking zelf dan door een massificatie van de mediatechnologieën. Door de *street politics* kunnen nieuwe politici worden gevormd die om te ‘bestaan’ niet langs de formele politieke systemen moeten.” Wij zijn bijgevolg getuige van een hervorming van de politieke praktijken, die niet op hun plaats, op onregelmatige wijze en voor onbepaalde tijd, zou rusten op de schouders van - en de strijdlustigheid – van de uitgeslotenen, de *outsiders*, die uiteindelijk beschikken over een actief en erkend burgerschap. Waarom niet ? De Noord-Amerikaanse politieke geschiedenis loopt over van deze soort voorbeelden. De burgerrechtenbeweging van Martin Luther King, die nieuw leven werd ingeblazen door de beslissing van het Hoogerechtshof van 1954, om de rassenscheiding in de scholen te verbieden, de “stadsrellen” in Harlem, Philadelphia, Rochester in 1964, de opstand van het zwart getto van Los Angeles in 1965, de protestbeweging van de militair-industriële groepen in de campussen, de betogingen van de vredesbewegingen tegen de oorlog in Vietnam, de *underground* tegencultuur, de hippie-beweging, het feminisme in alle haar vormen, enz.

hebben de werking van de instellingen allemaal gewijzigd, hebben het beleid veroordeeld, de "goede wil" bewust gemaakt.

Onder dit nieuw burgerschap van de jaren zestig kan men melding maken van de *advocacy planning* die in theorie en praktijk gebracht werd door Paul Davidoff en enkele van zijn vrienden stedenbouwkundigen. Deze nemen geen genoegen met hun rol van deskundige, zij wensen deel te nemen aan het openbaar debat, hun technische ervaring ten dienste stellen van de gewone burgers vandaar dat zij hun toevlucht nemen tot deze "stedenbouwkundige pleitbezorgers" (toegelaten vertaling van "advocacy planning"). De deskundige moet de pleitbezorger worden van hetgeen hij het meest aangepast acht aan het bestudeerd geval. Er worden tegenvoorstellen gedaan en de "inwoners", de vertegenwoordigers van de overheden, de promotoren van het bestreden voorstel, enz. debatteren tot als er een meerderheidsopinie naar voor komt. Deze manier van werken vergemakkelijkt de deelname van de inwoners en ontheiligt de deskundige die zijn kennis ter beschikking stelt van eenieder zonder zijn vaktaal op te leggen. Er worden maquettes gerealiseerd die beter herkenbaar zijn dan plannen van architecten of stedenbouwkundigen en die het begrip van de raadplegingsproblematiek eenvoudiger maken. Laat ons niet dromen. Indien de *advocacy planning* de hiërarchie niet te niet doet, de economische verschillen niet wegveegt, de steekpenningen en het overige gekonkel niet wegneemt dan betreft zij eenieder – in het belang van de deelname – bij de collectieve beslissingen, en dit is zeer belangrijk, voor de goede gezondheid van de democratie. Wij vinden aspecten terug van deze aanpak in de "ateliers publics d'urbanisme" – ik denk aan René Schoonbroodt en de ARAU, die u beter kent dan ik – of in de "hybride forums" eigen aan de Denen en de Nederlanders... Uit de Franse experimenten voor deelname en overleg met de bewoners bij stedenbouwkundige projecten moet ik toegeven dat de realiteit minder rooskleurig is en het is niet omdat deze in de wetteksten staan zij daarom in het "normaal" cultureel beleid moeten opgenomen worden... De deelname en het overleg behoren niet tot het beroep van de architectuur, de stedenbouw of de aanleg. Wat de private promotoren betreft... Het aanleren van de democratie begint op school met de verkiezing van de klasvertegenwoordigers en de wandelingen in de stad (bij wandelingen in de stad bezoekt men openbare gebouwen zoals het Justitiepaleis, het politiecommissariaat, het Stadhuis, de Klinieken, het Vakbondshuis of de verenigingen, de Onthaalcentra voor de daklozen enz.). Het "democratisch ideaal" maakt geen gebruik van officiële ceremonieën, het steunt op de complete en bewuste verantwoordelijkheid van de burgers. En in het kader van de grote stad zijn alle burgers stedelingen en daarbij horen de kinderen en de immigranten. Ik twijfel niet aan het opmerkingsvermogen van Saskia Sassen en ik geef toe dat de globale stad – ik herinner eraan dat het gaat om een grote stedelijke agglomeratie die een beurs van wereldformaat omvat, de maatschappelijke zetels van multinationale ondernemingen, doeltreffende laboratoria, kabinetten van advocaten op topniveau, vernieuwende communicatiebedrijven, erkende boekhoudkantoren, universiteiten met nobelprijswinnaars en waar nobelprijswinnaars kunnen uit voortkomen, financiële ondernemingen, doeltreffende infrastructures, hotels van hoge standing, ontspanningsmogelijkheden en ook laaggeschoolde arbeidskrachten die beschikbaar zijn en soepel dat wijst op een nieuwe vorm van burgerschap. Is deze blijvend? De globale stad – zo bestaan er vijf of zes in de hele wereld – is verbonden met de netwerken die de globalisering van de immateriële economie en de verhuis van de verwerkende industrie verspreiden, zonder zich evenwel aan te sluiten bij het beleid van hun Staat-Natie. Het gaat hier om een nieuw verschijnsel, de denationalisering van een deel van het nationaal grondgebied dat volgens zijn eigen ritme gaat leven en volgens zijn eigen belangen. Het heeft nog relaties met het gewest waartoe het geografisch behoort maar het wordt er op een bepaalde manier min of meer autonoom van. De Staat-Natie kan de feitelijke toestand enkel erkennen vooral dat haar werking in grote mate afhankelijk is van supranationale toestanden in meerdere staten. Paradoxaal ontstaan er in de wereld meerdere Staat-Naties met het uiteenvallen van ex-Joegoslavië of de verbrekking van de voormalige USSR en dit geldt ook voor gewestelijke Unies in Latijns-Amerika, Europa en Azië. Het democratisch ideaal dat aan de grond ligt van deze

structuren kan verklaard worden door een groot aantal procedures. Elk grondgebied heeft als het ware zijn democratische vorm.

Maar wat is een grondgebied ? Het grondgebied bestaat nooit vooraf, het wordt geduldig opgebouwd door de mens en is het resultaat van verschillende acties. Het *ontstaat*. En samen hiermee verliest de plaats van zijn kant, door de “technologische” vooruitgang, meer en meer van zijn betekenis. Daar de informatie-overdracht bijna ogenblikkelijk gebeurt, meet de tijd niet meer de ruimte die deze aflegt en het lokale wordt verlegd. Paul Virilio is ongerust over deze “topologische omkering” (...) waar het globale de binnenkant is van de afgewerkte wereld en de buitenzijde het lokale... Anders gezegd alles wat nog *in situ* is, binnen deze geografische ruimte, waar het belang van de afstand verdwenen is omwille van de interactiviteit van de operaties.” Een dergelijke reorganisatie van de ruimte en de tijd maakt de territoriale soevereiniteit voorbijgestreefd. Wie is er van hier? Wie beslist hier? Is het hier niet reeds daar? “Maar Paul Virilio verwittigt dat aan het begin van dit derde millennium de ultieme verplaatsing van bewoners niet zo zeer geografisch dan wel ‘metageografisch’ is gelet op het feit dat op een hergroepering van een landelijke bevolking een *stedelijke concentratie ontstaat van deze zichtbare steden* die op weg zijn naar een vooruitgestreefde verstedelijking om morgen de nieuwste stad te vormen : de *omnipolis*; een spookstad, een *metastad* zonder grenzen en wetten, hoofdstad der hoofdsteden, van een spectrale wereld maar die zich evenwel als het *centrum van de wereld* wil voordoen, met andere woorden het *omnicentrum* van nergens.” Deze voortdurende verschuiving van de historische grenzen van de stad door het proces van de verwereldlijking van de wereld en de veralgemening van de nieuwe mobiliteit zal enkel de lokale verankering voor alle beslissingen die afhangen van het “democratisch ideaal”, versterken. Het is inderdaad op lokaal vlak dat de democratische praktijken moeten vernieuwd worden. Dit is een delicate opdracht in deze tijd van demobilisatie. Maar de ecologische uitdagingen en de erfgoedkundige eisen kunnen een aansporing vormen. Alberto Magnaghi beweert het volgende : De lokale maatschappij wordt niet uitgevonden. Zij ontwikkelt zich door de deugdzame energieën en de nieuwe werkvormen die reeds aanwezig zijn op het grondgebied, te valoriseren. Maar deze wijze om het beleid op te vatten vereist de bevordering van nieuwe gemeenschappelijke aggregaten, nieuwe vormen van democratie, gebaseerd op een echte communicatie ten gunste waarvan talrijke waarden en verschillen samenkomen rond een pact waarover overlegd werd en dat in voortdurende evolutie is.” De graad van verantwoordelijkheden en beslissingen kan verruimd worden en de raadplegingen beter gericht. De territoriale besturen zouden de coördinatie verzorgen tussen de verschillende elementen van deze vage lokale nevel ... De socioloog Richard Sennett geeft een gemengd standpunt over deze eventuele democratie in schuifjes: “Het systeem van een lokale en gedecentraliseerde democratie heeft radicale politieke implicaties. Ofwel verwerpt het de eenvoudige visie van de ideale staat, het weigert om het burgerschap te definiëren op het vlak van rechten en verplichtingen die voor iedereen op dezelfde wijze van toepassing zijn. Wel in tegendeel wil het een praktijk ontwikkelen van het verschil en tegenstelling.(...) Het is uiteraard aantrekkelijk : het werkelijk leven is lokaal, concreet, bijzonder. Maar eigenlijk is de decentralisatie van de macht niet zo eenvoudig.” Hoe moet men evenwel een bevolking verantwoordelijkheid geven zonder haar te mobiliseren over haar leefvoorwaarden? Een zelfontwikkeling uitdenken draagt bij tot deze besluiteloosheid. Het is één van de middelen om niet in te gaan tegen de verwereldlijking maar om er de gevolgen van te begeleiden op het lokale en om ze desgevallend te heroriënteren en op de eerste plaats om tegenvoorstellen uit te werken. De - soms belangrijke - bijdragen van de ICT moeten niet de belangrijke mutaties verbergen die zij meebrengen voor het leven van eenieder van ons, op onze mentale wereld. De *cyberspace* devalueert ongetwijfeld de plaats ten gunste van de netwerken, de knooppunten, de connecties. De stedelijke inrichting wil meer en meer een “technisch platform” creëren waarop men zich op vraag aansluit of loskoppelt. Françoise Choay stelt het volgende voorop “...deze lokale inrichting als aanpassing van het bebouwd weefsel voor haar context, de onmiddellijke fysische of menselijke omgeving, door haar dimensionering aan de maten van ons lichaam en door zijn articulatie van vol en leeg die de ontwikkeling van het intersubjectieve en de vormgeving van het sociale conditioneren.” Het mag inderdaad niet

gebeuren dat ons lichaam beperkt wordt tot een genetische kaart en de plaats tot een wegenkaart ! Hier ook legt zich de tijd op zonder beperking, zonder norm opdat eenieder in functie van zijn eigen ritme de maat van zijn zintuigen zou kunnen waarnemen en zich openstellen voor de wereld.

En nu “democratie” en “grondgebied” ? Bij gebrek aan een besluit zal ik enkele van mijn opmerkingen hernemen. *Ten eerste*, zijn de democratie en het grondgebied meervoudige begrippen, zij kunnen niet verklaard worden door een enkel model, het kenmerk van universaliteit die zij in zich draagt wijst op een ideaal van “juiste maat” dat telkens wordt gherdefinieerd, die zij in zich dragen. *Ten tweede* brengt de glocalisering een onomkeerbare culturele mutatie teweeg welke wij niet kunnen ontkennen, zelfs integendeel, wij moeten er alle aspecten van onderzoeken. Politiek gesproken - namelijk eenieder die verantwoordelijkheidsgevoel heeft naar het “gemeenschappelijk goed”, wetende dat hetgeen “gemeenschappelijk” is, niet dat is wat verdeeld wordt, maar hetgeen ons samenbrengt naar de anderen toe – prioriteiten opstellen, deze bespreken, deze populair maken, deze appreciëren, er akte van nemen. *Ten derde* gebeurt de verstedelijking op wereldvlak volgens verschillende modaliteiten, de megalopolisering met een handvol aan globaliserende steden, het afsluiten van talrijke groeperingen van inwoners (de ongelooflijke waaier aan *gated communities*), de verspreiding van eengezinswoningen, het ontstaan van sloppenwijken, enz. doet ons denken aan het samengaan van de verschillende stedelijke modellen, het verschil tussen de regeringswijzen her en der, de weerstand van de klassieke vormen. Maar dan zal de burger meermaals gesolliciteerd worden om op verschillende schalen zijn burgerschap uit te oefenen. Een uniek burgerschap – en niet à la carte ! – volgens verschillende modaliteiten - maar duidelijk – voor de verschillende situaties van ons dagelijks leven. Laat ons hopen dat de stedeling-burger van de diffuse stad de tijd neemt voor ontmoeting en debat, een slogan aandurft en geen genoegen neemt om met de snelheid waarop hij zijn winkelkar vult, snel zijn stem uit te brengen.

Enkele bibliografische referenties :

- Arendt, Hannah (1963), *Condition de l'homme moderne*, traduction française, Calmann-Lévy.
- Callon, Michel, Lascoumes Pierre, Barthe Yannick (2001), *Agir dans un monde incertain, essai sur la démocratie technique*, Seuil.
- Castoriadis, Cornélius (2004), *Ce qui fait la Grèce, 1 : d'Homère à Héraclite*, Seuil.
- Choay, Françoise (1997), « Patrimoine urbain et cyberspace », *La Pierre d'Angle*, n°20/21, octobre.
- Davidoff, Paul (1965), « Advocacy and pluralism in planning », *Journal of the American Institut of Planners*, vol. XXXI, n°4.
- Fédou, René (1971), *L'Etat au moyen age*, Presses Universitaires de France.
- Illich, Ivan (2003), *La perte des sens*, traduction française, Fayard.
- Informations Sociales* (1995), « Participer : le concept », n°43.
- Lahbabi, Mohamed Aziz (1954), *De l'être à la personne. Essai de personnalisme réaliste*, PUF.
- Lahbabi, Mohamed Aziz (1964), *Le personnalisme musulman*, PUF.
- Macpherson, Crawford Brough (1985), *Principes et limites de la démocratie libérale*, traduction française, La Découverte.
- Magnaghi, Alberto (2000), *Il Progetto Locale*, Bollati Boringhieri, Milano.
- Mendel, Gérard (2003), *Pourquoi la démocratie est en panne. Construire la démocratie participative*, La Découverte.
- Mitscherlich, Alexander (1970), *Psychanalyse et urbanisme. Réponse aux planificateurs*, traduction française, Gallimard.
- Paquot, Thierry (2002), « L'urbanisme comme 'Bien commun ' », *Esprit*, octobre.
- Paquot, Thierry (2002), *Le quotidien urbain. Essais sur les temps des villes*, sous la direction de, Préface de Edmond Hervé, La Découverte.

Paquot, Thierry (2003), « Cosmopolitisme et urbanisation planétaire », in *La ville en débat*, sous la direction de Nabil El-Haggar, L'Harmattan.

Paquot, Thierry (2003), « La ville aux prises avec l'urbain », *Projet*, n°277.

Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press.

Pennock, J.R., Chapman, J.W (eds) (1975), *Participation and Politics*, Nomos XVI, New York.

Sassen, Saskia (2003), « Par-delà l'Etat-nation : politique et groupes marginalisés dans les 'villes globales' des Etats-Unis », *Diogenes*, n°203, Presses Universitaires de France.

Sennett, Richard (2003), « Les espaces de la démocratie », *Présentaines*, n°16/17, Presses de l'Université Paul Valéry, Montpellier III.

Taguieff, Pierre-André (2001), *Résister au bougisme. Démocratie forte contre mondialisation technomarchande*, Mille et une nuits/Fayard.

Thibaud, Paul (1991), « Ville et démocratie », *Citoyenneté et urbanité*, ouvrage collectif, éditions Esprit.

Urbanisme (2000), « Villes privées », dossier du n°312.

Vidal-Naquet, Pierre (1994), « Tradition de la démocratie grecque », Préface à *Démocratie antique et démocratie moderne*, de Moses. I. Finley, traduction française, Payot.

Virilio, Paul, *Ville panique. Ailleurs commence ici*, Galilée.

Curriculum Vitae

Thierry Pacquot, filosoof, hoogleraar aan de universiteit (Institut d'urbanisme de Paris, Paris XII-Val-de-Marne), is tevens uitgever van het tijdschrift *Urbanisme* en de producer van « Côté ville », bij France-Culture in *Métropolitains* de François Chaslin en de wetenschappelijke verantwoordelijke van het programma *La forme d'une ville* au Forum des Images (Parijs). Hij doceert regelmatig aan de architectuurschool La Cambre (Brussel) en aan de afdeling stedenbouw van de universiteit van Venetië en heeft talrijke conferenties gegeven in Frankrijk en in het buitenland. Hij behoort tot de Académie Nationale des Arts de la Rue (ANAR), tot de Commission de néologie et de terminologie du Ministère de l'équipement bij de l'Académie Française, tot de Commission audiovisuelle de la Dapa (Ministère de la Culture), tot de Commission du Vieux Paris en is lid van de redactiecomités van de tijdschriften *Esprit*, *Hermès*, *Prospero*, *La Revue du MAUSS*, *VIE-Enjeux* en werkt regelmatig samen met *Monde Diplomatique*, met *Informations Sociales*, *Projet* et *Etudes*.

Parallel met het onderwijs was Thierry Pacquot litterair directeur van de uitgaven La Découverte gedurende een tiental jaar, nadien adviseur bij de directie van de uitgaven Larousse, litterair directeur van de uitgaven Quai Voltaire en Lieu Commun en medestichter van de uitgaven Descartes & Cie, waar hij de verzameling « Urbanités » verzorgd heeft tot aan zijn vertrek enkele jaren geleden. Hij wijdt zich meer en meer aan het schrijven en heeft talrijke werken gepubliceerd waaronder :

Homo urbanus (Le Félin, 1990) ; *Villes et civilisation urbaine, XVIIIe-XXe siècle* (avec Marcel Roncayolo, Larousse, 1992) ; *Vive la ville !* (arléa-corlet, 1994) ; *L'utopie ou l'idéal piégé* (Hatier, 1996, traductions : Portugal, Brazilië, Griekenland, Italië, Turkije, Korea) ; *Le Monde des villes* (onder de directie van, Complexe, 1996) ; *L'Art de la sieste* (Zulma, 1998, vertalingen : Italië, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Portugal) ; *Ethique, architecture, urbain* (onder de directie van C.Younès en Th. Paquot, La Découverte, 2000) ; *La ville et l'urbain, l'état des savoirs* (onder de directie van en met de medewerking van Michel Lussault en Sophie Body-Gendrot, La Découverte, 2000) ; *Le Quotidien urbain, essais sur les temps des villes* (onder de directie van, La Découverte, 2001) ; *Philosophie, ville et architecture. La renaissance des quatre éléments* (onder de directie van C.Younès en Thierry Paquot, La

Découverte, 2002); *L'urbain et ses imaginaires* (onder de directie van en met Patrick Baudry, MSHA) en *Toit, seuil du cosmos*(Alternatives, 2003).

Hij heeft tevens twee werken onder de vorm van een interview opgesteld :

Mémoire d'un faiseur de livres, door Henri Desroche, Lieu commun, 1992

Un anthropologue dans le siècle, door Paul-Henry Chombart de Lauwe, Descartes & Cie, 1996

Hij heeft meegewerkt aan verschillende woordenboeken : *Dictionnaire des intellectuels français*, onder de directie van Jacques Julliard en Michel Winock, Seuil, 1996 ; *Dictionnaire de la République*, onder de directie van Vincent Duclert en Christophe Prochasson, Flammarion, 2002 ; *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*, onder de directie van Jacques Lévy en Michel Lussault, Belin, 2003 ; *Dictionnaire encyclopédique, la ville et l'urbain*, door Thierry Paquot, Denise Pumain en Richard Kleineschmarger (Anthropos, 2004).

Hij werkt momenteel aan de voorbereiding van een *Encyclopédie, la ville au cinéma*, met Thierry Jousse, voor Les éditions de l'Etoile (verschijnt in oktober 2004) ; een anthologie van teksten van het tijdschrift *Urbanisme*, voor de uitgaven La Villette (verschijnt in april 2004). Een verzamelwerk over het leven en het werk van Henri Maldiney en tevens een essay over het "wonen".